

مقاله پژوهشی: عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور

سیدیحیی رحیم صفوی^۱، علی جهانشاهی^۲، مهدی کامکار^۳

پذیرش مقاله: ۹۷/۱۱/۱۱

دریافت مقاله: ۹۷/۱۰/۰۳

چکیده

منطقه شمال شرق کشور که هم‌مرز با کشورهای افغانستان و ترکمنستان می‌باشد از منظر ابعاد مختلف ژئوپلیتیک و مسائل دفاعی - امنیتی به‌عنوان یک منطقه حساس محسوب می‌گردد، بطوریکه مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) برقراری امنیت و تقویت آمادگی نظامی منطقه شمال شرق کشور را به‌طور ویژه مورد تأکید قرار داده‌اند. لیکن با وجود حساسیت ویژه منطقه شمال شرق کشور، این منطقه از منظر مطالعات ژئوپلیتیکی و راهبردی مورد توجه کافی قرار نگرفته که این امر می‌تواند موجب از دست رفتن بسیاری از فرصت‌ها و افزایش و نزدیکی تهدیدات علیه منافع ملی کشور در این حوزه گردد. لذا تحقیق حاضر می‌کوشد که منطقه شمال شرق کشور را از منظر اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد ژئوپلیتیکی مورد بررسی قرار دهد. هدف پژوهش حاضر شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه استراتژیک شمال شرق کشور می‌باشد. این پژوهش از لحاظ نوع تحقیق، کاربردی - توسعه‌ای است که به روش توصیفی - تحلیلی با رویکرد کمی انجام پذیرفته است. به‌منظور رسیدن به هدف تحقیق از طریق پرسشنامه و به روش نمونه‌گیری تمام شمار از نقطه نظرات ۶۰ نفر از خبرگان لشکری و کشوری و صاحب‌نظران در حوزه جغرافیای سیاسی، به‌ویژه ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی در سطح نیروهای مسلح و منطقه شمال شرق کشور استفاده گردید. نهایتاً، ۲۷ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور شناسایی گردیدند که در قالب عوامل چهارگانه قوت و ضعف و بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا (۱۰ عامل قوت و ۸ عامل ضعف، ۳ عامل فرصت، ۶ عامل تهدید) برشماری گردیدند. از مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی احصاء شده می‌توان به عواملی مانند راه‌آهن سراسری شمال شرق به سواحل جنوب، به‌عنوان عامل قوت‌زا؛ پایین بودن ارزش پولی ج.ا.ا نسبت به کشورهای پیرامونی و سوءاستفاده اجتماعی - فرهنگی اتباع خارجی از آن در شهر مشهد مقدس، به‌عنوان عامل ضعف‌ساز؛ وجود منابع مشترک نفت و گاز ایران با ترکمنستان در دریای خزر، به‌عنوان عامل فرصت‌آفرین؛ و وابستگی کشور افغانستان به کمک‌های خارجی برای توسعه اقتصادی، به‌عنوان عامل تهدیدزا اشاره کرد.

واژگان کلیدی: عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی، منطقه شمال شرق کشور، راهبردهای دفاعی

^۱ استاد، جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس

^۲ دانش‌آموخته دکتری، مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) Javbeh740@gmail.com

^۳ استادیار، امنیت ملی، دانشگاه عالی دفاع ملی

مقدمه

قرآن کریم در سوره مبارکه انفال، آیه ۶۰ در بیان اهمیت مفهوم دفاع و آمادگی دفاع همه‌جانبه چنین می‌فرماید: "وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ وَعَدُّواكُمْ وَأَخْرَبُوا مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ..."^۱ و هر چه در توان دارید از نیرو و اسب آماده بسیج کنید تا با این تدارکات دشمن خدا و دشمن خودتان و دشمنان دیگری را جز ایشان که شما نمی‌شناسیدشان و خدا آنان را می‌شناسد بترسانید و هرچیزی در راه خدا خرج کنید پاداشش به خود شما بازگردانیده می‌شود و بر شما ستم نخواهد رفت.^۱

کشور جمهوری اسلامی ایران با داشتن مرزهای آبی و خاکی گسترده و موقعیت ژئوپلیتیک^۲ ویژه در یکی از حساس‌ترین موقعیت‌های ژئوپلیتیک جهان و منطقه قرار گرفته است، به‌گونه‌ای که مناطق ژئوپلیتیک فعالی با کارکردهای گسترده و متعدد اطراف آن را فرا گرفته و آن را به‌صورت کانون جاذبه دیپلماسی منطقه‌ای و جهان درآورده است و همواره در معرض تهدیدات فراوان بوده و می‌باشد (آیزنشتات، ۲۰۱۱: ۳۷). یکی از حساس‌ترین مناطق ژئوپلیتیکی ایران منطقه شمال شرق کشور است که مورد کم‌توجهی قرار گرفته و این موضوع موجب از دست رفتن بسیاری از فرصت‌ها و افزایش و نزدیکی تهدیدات علیه منافع ملی کشور در این حوزه شده است. در بیان اهمیت ژئوپلیتیکی این منطقه می‌توان به فرمایش مقام معظم رهبری^۳ (مدظله العالی) بسنده کرد که فرموده‌اند "تهدیدات شرق کشور از غرب کشور مهم‌تر است، خطرناک‌تر از منطقه جنوب شرق، شمال شرق است". اهمیت ژئوپلیتیکی ویژه منطقه شمال شرق کشور متأثر از عواملی مانند وجود بارگاه ملکوتی آقا علی بن موسی الرضا^۴ (علیه‌الآل و التحیه و الثنا) در مشهد مقدس (پایتخت معنوی جهان اسلام)، داشتن مشترکات تاریخی، فرهنگی، قومی و مذهبی با کشورهای همسایه ترکمنستان و افغانستان، دسترسی به بازارهای منطقه‌ای و موقعیت منحصربه‌فرد ترانزیتی ایران از یکسو و از سوی دیگر، طولانی بودن مرزهای آبی و خاکی و همچنین اختلافات ارضی و مرزی بین

۱- سوره مبارکه انفال، آیه ۶۰

2- Geopolitics

۳- بیانات قابل دسترسی در سایت معظم‌له، www.khamenie.ir

منطقه شمال شرق کشور

کشورهای پیرامونی این منطقه، فعالیت و حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای با محوریت آمریکا در افغانستان و نفوذ رژیم صهیونیستی در ترکمنستان، گسترش اندیشه‌ها و شکل‌گیری گروه‌های تکفیری و سلفی از جمله داعش در کشورهای هم‌جوار شمال شرق به‌ویژه افغانستان، فعالیت شبکه‌های سازمان‌یافته قاچاق مواد مخدر، سلاح، انسان و کالا و ... می‌باشد (شیرودی، ۱۳۹۰: ۱۲۴؛ صفوی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۶-۸۳).

ویژگی‌های خاص منطقه شمال شرق کشور لزوم توجه بیشتر به عوامل ژئوپلیتیکی بالقوه و بالفعل این منطقه را آشکار می‌سازد. لذا هدف تحقیق حاضر شناسایی و احصاء عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور، تعیین می‌گردد، در حالیکه عامل ژئوپلیتیک اقتصادی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیک مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی شناخته می‌شود. آنچه ذهن محقق را به‌عنوان چالش و مسئله اصلی تحقیق به خود جلب نموده است این است که عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی قوت‌زا، ضعف‌ساز، فرصت‌آفرین و تهدیدزا در منطقه شمال‌شرق که می‌توانند بر تدوین راهبرد دفاعی در این منطقه حساس و استراتژیک^۱ اثر بگذارند، کدامند. به‌طور ویژه این پژوهش تلاش می‌کند که به دو سؤال اساسی پاسخ دهد: ۱. مهم‌ترین عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال‌شرق کشور کدامند؟ و ۲. مهم‌ترین عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال‌شرق کشور کدامند؟ ضمناً با توجه به هدف تحقیق، در این پژوهش محقق از تدوین فرضیه و محدود نمودن تحقیق در حیطه آن، خودداری نموده و در ادامه، روند تحقیق به‌صورت مسئله محور و بر اساس هدف و سؤالات پژوهش دنبال می‌شود.

در بیان اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر باید اشاره کرد که در عین وجود حساسیت ژئوپلیتیکی منطقه شمال شرق کشور به‌واسطه وضعیت بحرانی کشورهای همسایه به‌ویژه افغانستان، مطالعه و بررسی خاصی در خصوص عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور، انجام نپذیرفته است و همچنان در بخش‌های زیادی نیازهای پژوهشی در این حوزه احساس می‌شود. لذا با توجه به شرایط ژئوپلیتیکی ویژه منطقه شمال شرق کشور از لحاظ اقتصادی و نظر به نقش و تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی در

شکل‌گیری راهبردهای دفاعی کشور، تحقیق حاضر با بررسی عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی در قالب بسترهای فرصت‌آفرین^۱ و یا تهدیدزا^۲، به همراه واکاوی عناصر قدرت^۳ و ضعف^۴ اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور، دانش نظری در حوزه ژئوپلیتیک منطقه را توسعه بخشیده و به مسئولین نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در اتخاذ راهبردهای دفاعی مناسب در قبال کشورهای هم‌جوار و قدرت‌های رقیب منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای در منطقه شمال شرق یاری می‌رساند.

مبانی نظری

با مراجعه به مراکز مطالعاتی و تحقیقاتی پژوهش‌های زیر که تا حدودی به موضوع تحقیق شباهت دارند مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

الف-پیشینه تحقیق

- **مقالات علمی- پژوهشی:** رهنما و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «نقش شهرهای مرزی در فرآیند جهانی‌شدن و توسعه منطقه‌ای ایران مطالعه موردی؛ شهرهای مرزی استان خراسان رضوی»، ابتدا مسئله جهانی‌شدن شهرهای مرزی ایران در استان خراسان (باجیگران، لطف‌آباد، سرخس و تایباد) با توجه به تئوری‌های موجود را تحلیل کردند. همچنین با استفاده از تکنیک‌های پرسش‌نامه و مصاحبه، چشم‌انداز مناسبی از توانایی‌ها و پتانسیل‌های محلی درباره کارکرد دروازه‌ها و نقاط گره‌ای شهری در توسعه منطقه‌ای گردآوری کردند.

- **رساله‌ها:** نوروزانی کوهستانی (۱۳۹۳) در رساله دکتری خود با عنوان «نقش عوامل ژئوپلیتیک افغانستان در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران»، ۱۸ عامل ژئوپلیتیکی را به‌عنوان مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی کشور افغانستان بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در قبال آن کشور شناسایی و احصاء نمود.

تافته (۱۳۹۴) در رساله دکتری خود با عنوان «تبیین تأثیر عوامل ژئوپلیتیک ترکمنستان بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران» ۶ عامل ژئوپلیتیکی کشور ترکمنستان که بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیر دارند را شناسایی نمود.

مرور ادبیات تحقیق مؤید آن است که هیچ‌گونه پژوهش و مطالعه‌ای به‌طور ویژه به شناسایی و

-
- 1- Opportunities
 - 2- Threats
 - 3- Strengths
 - 4- Weaknesses

منطقه شمال شرق کشور

احصاء عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور نپرداخته است. همچنین روش جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش‌های گذشته عمدتاً متمرکز بر دو روش کتابخانه‌ای و میدانی بوده و به نظر می‌رسد عدم استفاده مناسب از دانش و نظرات خبرگان فن در امور منطقه شمال شرق کشور به‌طور جامع و در قالب بررسی و تجزیه و تحلیل کمی اطلاعات به دست آمده، مهم‌ترین نقطه ضعف این مطالعات است.

پژوهش حاضر تلاش می‌کند علاوه بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی، بر مبنای نظرات متخصصان و خبرگان امور ژئوپلیتیک و مدیریت راهبردی در منطقه شمال شرق کشور به جمع‌آوری اطلاعات مورد نیاز پژوهش پرداخته و با استفاده از روش‌های آماری مناسب و قابل استناد، اطلاعات جمع‌آوری شده را به شیوه کمی مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد و سرانجام یافته‌های تحقیق را در قالب شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور، به شکل متقن و کاربردی در دسترس راهبرد پردازان جمهوری اسلامی ایران قرار دهد، که این مهم دلیلی است که اهمیت انجام تحقیق حاضر را روشن و بر جنبه نوآوری آن صحه می‌گذارد.

لازم به ذکر است که در راستای رسیدن به هدف پژوهش، مطالعه پژوهش‌های گذشته می‌تواند به‌گزینش مناسب گویه‌های متناسب با عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی کمک رساند. همچنین در مباحث مفهوم‌شناسی و محیط‌شناسی تحقیق، مطالعه تحقیقات انجام گرفته می‌تواند یاری‌رسان باشد. علاوه بر آن مطالعه تحقیقات گذشته در روش‌شناسی تحقیق و شناسایی و استفاده از شیوه مناسب تجزیه و تحلیل داده‌ها می‌تواند به‌مانند الگو و راهنمایی قابل اعتماد برای پژوهش حاضر عمل کند.

ب- مفهوم‌شناسی

ژئوپلیتیک: علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت، سیاست و واکنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر می‌باشد (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۳۷).

عوامل ژئوپلیتیکی: هرگاه عوامل یک واحد جغرافیایی با مؤلفه‌های قدرت (مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی - اجتماعی و نظامی) برخورد نماید، تعاملاتی حاصل از این برخورد ایجاد شده که به صورت کنشی و واکنشی، بر سیاست‌ها، راهبردها، برنامه‌ریزی‌ها و تصمیم‌گیری‌های یک منطقه یا کشور اثر خواهند گذاشت (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۳۶۲). از جمله عوامل شناخته شده

ژئوپلیتیک می‌توان به موقعیت‌های استراتژیک و ژئواستراتژیک^۱، موقعیت‌های ارتباطی، دریایی و ساحلی، جنبه‌های طبیعی و فیزیکی سرزمین نظیر شکل، وسعت، اوضاع توپوگرافی و اقلیم و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی و نوع و میزان منابع طبیعی، کمیت، کیفیت منابع انسانی، عناصر فرهنگی، تاریخی و ... اشاره کرد. تمام این عوامل ژئوپلیتیک با درجات مختلف تأثیر قابل توجهی بر روند طراحی و اجرای استراتژی دارند (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۴).

تدوین راهبرد دفاعی: تدوین راهبرد دفاعی فرآیند طراحی بلندمدت توزیع و به‌کارگیری منابع، مقدمات و ابزارهای ملی (قدرت ملی) برای تأمین اهداف دفاعی است (افشردی و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۷).

عوامل قوت‌زای ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ و به‌کارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی آن کشور می‌شود را عوامل قوت‌زای ژئوپلیتیک گویند (بیک بیلندی، ۱۳۹۵: ۲۶).

عوامل ضعف‌ساز ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در محدوده داخلی جغرافیای یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و باعث کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی کشور می‌شوند را عوامل ضعف‌ساز ژئوپلیتیک گویند (همان).

بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده؛ به‌طوری‌که استفاده صحیح و به-موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی آن کشور می‌شود را بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیک گویند (گروه مطالعاتی امنیت، ۱۳۸۷: ۱۰۸).

بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک: ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در محیط خارج از مرزهای جغرافیایی یک کشور که از جنس عوامل ژئوپلیتیک بوده و ماهیتاً می‌توانند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی و غیر دفاعی آن کشور شوند را بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیک گویند (همان).

منطقه شمال شرق کشور

بررسی شرایط اقتصادی حوزه مورد مطالعه: نظر به اینکه حوزه مورد مطالعه این تحقیق منطقه شمال شرق کشور شامل استان‌های گلستان، خراسان شمالی، خراسان رضوی و خراسان جنوبی و کشورهای همجوار منطقه که شامل کشورهای ترکمنستان و افغانستان می‌باشد، در این بخش عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی منطقه با محوریت ظرفیت‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعتی و خدماتی)، منابع طبیعی، انرژی و معادن زیرزمینی و شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی، در هر کدام از حوزه‌های فوق‌الذکر تشریح می‌گردد.

• **استان گلستان:** بیشتر مردم استان گلستان از طریق کشاورزی و دام‌پروری امرارمعاش می‌کنند. استان گلستان بیش از ۶۰۰ هزار هکتار زمین آبی و دیم زیر کشت دارد. گندم، جو، پنبه و آفتاب‌گردان از فرآورده‌های کشاورزی اصلی این استان است. (استان‌شناسی گلستان، ۱۳۹۴: ۱۳۰-۱۲۸). استان گلستان در سال ۱۳۹۳ با تعداد ۸۶ معدن در حال بهره‌برداری، ۱/۶ درصد از معادن کل کشور را دارا بوده است (همان). در سال ۱۳۹۲ تولید ناخالص داخلی استان ۱۲۸,۹۹۱ میلیارد ریال بود که از این لحاظ در رتبه ۲۲ کشوری قرار داشت. سهم تولید ناخالص بخش کشاورزی در این استان ۲۹، صنعت ۱۹ و خدمات ۵۲ درصد بوده است (مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵). استان گلستان دارای دو بندرگاه می‌باشد: ۱. پایانه مسافری بندرگز، ۲. اسکله تجاری بندر ترکمن (همان). راه‌آهن سراسری (راه‌آهن شمال) این استان از شهر گرگان تا بندر ترکمن و از آنجا به ساری - سوادکوه - گرمسار و تهران متصل شده است. در خردادماه سال ۱۳۹۲ راه‌آهن گرگان - اینچه‌برون به طول ۹۰ کیلومتر افتتاح شده است. ضمناً این پروژه تکمیل‌کننده احداث کریدور شمال - جنوب می‌باشد (به طول ۹۰۰ کیلومتر) که قرار است خطوط ریلی کشورهای ایران (به طول ۹۰ کیلومتر)، ترکمنستان (به طول ۷۰۰ کیلومتر) و قزاقستان (به طول ۱۴۴ کیلومتر) را به یکدیگر متصل نماید. راه‌آهن اینچه‌برون - ترکمنستان به قزاقستان در دست اجراء می‌باشد. دو بازرچه مرزی اینچه‌برون و بندر ترکمن در استان گلستان وجود دارند که به قصد ایجاد اشتغال برای مردم مرزنشین ایجاد گردیده است. این استان دارای یک گمرک در محور آق‌قلا - پل در مجاورت پاسگاه پل در نقطه صفر مرزی می‌باشد که در سال ۱۳۷۰ افتتاح شده است.

• **استان خراسان شمالی:** کشاورزی اصلی‌ترین شغل ساکنان استان خراسان شمالی بوده که به گونه سنتی و نیمه‌صنعتی رواج دارد. به دلیل وجود مراتع غنی، دامداری این ناحیه نیز از رونق خاصی

برخوردار بوده و انواع محصولات دامی جزو تولیدات اهالی به شمار می‌آیند. فرآورده‌های دامی به‌ویژه روغن، پشم، گوشت و پوست، علاوه بر تأمین نیاز داخلی، به سایر نقاط نیز فرستاده می‌شود (استان‌شناسی خراسان شمالی، ۱۳۹۵: ۱۲۴-۱۲۵). صنایع استان خراسان شمالی به دو دسته صنایع دستی (مانند گلیم‌بافی، جاجیم، پلاس، پشته ترکمنی، قالیچه ترکمنی و منبت‌کاری) و صنایع کارخانه‌ای (مانند کارخانه سیمان و کارخانه‌های پلاستیک بجنورد، مجتمع فولاد اسفراین، کارخانه آلومینای جاجرم) تقسیم می‌شوند (www.scipost.com). در حال حاضر ۳۰ معدن فعال از جمله معادن اکسید آلومینیوم، کلسیت، بتونیت، باریت، ماسه سیلیسی، سنگ‌های تزئینی و ... در سطح استان بهره‌برداری می‌شود (استان‌شناسی خراسان شمالی، ۱۳۹۵: ۱۳۳۳-۱۳۲). این استان از لحاظ تولید ناخالص داخلی در سال ۱۳۹۲ در رتبه ۳۰ کشوری قرار داشت. سهم تولید ناخالص بخش کشاورزی در این استان ۲۶، صنعت ۳۴ و خدمات ۴۱ درصد بوده است (مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵). از ویژگی‌های مهم راه‌های استان، وجود راه ارتباطی فعال با کشور ترکمنستان می‌باشد. وجود فرودگاه بجنورد امکان استفاده از راه هوایی را فراهم نموده و گذر بخش کمی از مسیر راه‌آهن تهران - مشهد از جنوب جاجرم امکان ارتباط استان با سایر نقاط را از طریق راه‌آهن فراهم نموده است (www.scipost.com).

● **استان خراسان رضوی:** استان خراسان رضوی، مهم‌ترین و اصلی‌ترین کانون زیستی در شرق ایران است و به عنوان مرکز ثقل فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور در این منطقه محسوب می‌شود. این استان به دلیل قرار داشتن بارگاه مقدس حضرت امام رضا (علیه‌السلام) در مرکز استان (مشهد مقدس پایتخت معنوی جهان اسلام) و نیز به دلیل مجاورت با کشورهای ترکمنستان و افغانستان و همچنین رواج گردشگری دینی، مرکز فعالیت‌های بازرگانی و گسترش مسائل سوق‌الجیشی شده است. مهم‌ترین محصولی که در این استان به عمل می‌آید؛ زعفران است. از آنجاکه دامداری تا حد زیادی وابسته به وجود مراتع و چراگاه‌های مطلوب است، در نواحی سرخس، رشته‌کوه‌های هزار مسجد و بینالود به سبب داشتن آب‌وهوای مناسب و مراتع غنی، دامداری از رونق بسیار و در شمال استان که دارای مراتع نسبتاً ارزشمند می‌باشد، از رواج نسبی برخوردار است (استان‌شناسی خراسان رضوی، ۱۳۹۵: ۱۴۰-۱۳۴). استان خراسان رضوی از لحاظ دسترسی به منابع انرژی، یکی از غنی‌ترین استان‌های کشور است و از ذخایر نفت و گاز برخوردار

منطقه شمال شرق کشور

است. ظرفیت تولید برق نیروگاه‌های خراسان رضوی بالغ بر ۳۵۱۱/۵ مگاوات است. در این استان و در منطقه دیزباد نیشابور، نیروگاه‌های برق بادی نیز تأسیس شده که قابل توسعه و بهره‌برداری بیشتر است. نیروگاه‌های استان بخشی از برق موردنیاز استان‌های خراسان شمالی، جنوبی و کشور افغانستان را تأمین می‌کنند. استان دارای یک درصد ذخایر گازی کشور است. ۹/۸ درصد استحصال گاز کشور در این استان (در منطقه سرخس) انجام می‌شود. استان خراسان رضوی در استفاده از انرژی‌های بادی و خورشیدی سابقه و تجربه دیرینه‌ای دارد؛ برای نمونه می‌توان به آسیاب‌های بادی خواف با سابقه چند صدساله، نیروگاه بادی بینالود و همچنین نصب اولین توربین خورشیدی کشور در این استان اشاره کرد (www.scipost.com). استان خراسان رضوی در سال ۱۳۹۳ با تعداد ۵۲۸ معدن در حال بهره‌برداری، ۹/۹ درصد از معادن کل کشور را دارا بوده (مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵). در سال ۱۳۹۲ تولید ناخالص داخلی این استان ۵۶۲،۷۸۹ میلیارد ریال بوده است که از این لحاظ در رتبه ۴ کشوری قرار داشت. سهم تولید ناخالص بخش کشاورزی در این استان ۱۵، صنعت ۲۴ و خدمات ۶۱ درصد بوده است (مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵). درازای راه‌آهن تهران - مشهد ۹۲۵ کیلومتر است. طرح خط آهن مشهد پیش از رسیدن به سرخس در مرز ایران و ترکمنستان، به درازای ۱۶۰ کیلومتر در درون ایران کشیده شده و در حال انجام است. این خط سپس از مسیری دیگر به درازای ۱۳۰۰ کیلومتر، نه تنها شبکه راه آهن آسیای مرکزی را به بندرهای خلیج فارس پیوند می‌دهد بلکه با کمک یک خط آهن جدید به درازای ۳ هزار کیلومتر، سبب پیوند چین به اروپا می‌شود که از مسیری که در خاک شوروی پیشین قرار داشت کوتاه‌تر است. بخش دیگر این طرح، راه آهن مشهد - بافق است. همچنین فرودگاه شهر مشهد در ردیف فرودگاه‌های بین‌المللی می‌باشد (www.scipost.com).

● **استان خراسان جنوبی:** منابع اقتصادی استان دامداری و کشاورزی می‌باشد. به دلیل موقعیت خاص منطقه برای کاشت برخی از محصولات، این استان موقعیت منحصر به فردی در این زمینه دارد. از این محصولات می‌توان از زعفران، زرشک و عناب استان که مهم‌ترین محصولات مزیت‌دار منطقه می‌باشند نام برد که در ایران و جهان بزرگ‌ترین تولیدکننده در این محصولات بشمار می‌آید (استان‌شناسی خراسان جنوبی، ۱۳۹۴: ۱۲۷-۱۲۴). بی‌تردید خراسان جنوبی، پایتخت فرش‌های استثنایی شرق ایران است و فرش‌هایی که بافته این منطقه‌اند، از مشهورترین فرش‌های ایران

هستند. استان خراسان جنوبی از نظر تمرکز صنایع یکی از کم تراکم ترین استان های کشور می باشد، به طوری که در سال ۱۳۹۳، تنها ۷۳ کارگاه صنعتی دارای ۱۰ نفر کارگر و بیشتر یعنی تنها حدود ۵۹٪ درصد از کل کارگاه های صنعتی کشور (۴۲،۷۸۰ کارگاه) و ۴۴٪ درصد از کل شاغلان این کارگاهها در استان مشغول به فعالیت بوده اند. خراسان جنوبی با ۳۵۸ میلیون تن ذخایر شناخته شده در بخش معدن جزو رتبه های اول کشور قرار دارد. از جمله این منابع غنی می توان به معادن گرانیت، منیزیت، مس، آهنک و دولومیت، آذیت و ... اشاره کرد. در سال ۱۳۹۲ تولید ناخالص داخلی این استان ۵۶۲،۷۸۹ میلیارد ریال بوده است که از این لحاظ در رتبه ۳۱ کشوری قرار داشت. سهم تولید ناخالص بخش کشاورزی در این استان ۳۱، صنعت ۲۰ و خدمات ۴۹ درصد بوده است (مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۵). یکی از مهم ترین مزیت های ترانزیتی و تجاری استان نسبت به سایر استان های همجوار ویژگی خاص ژئوپلیتیکی و بیشترین مرز مشترک با کشور افغانستان و نیز وجود تعاونی های مرزنشین و چهار بازارچه مرزی فعال و همچنین قرار گرفتن این استان در کریدور شمال- جنوب- شرق به غرب کشور می باشد (استان شناسی خراسان جنوبی، ۱۳۹۴: ۱۳۱).

• **کشور ترکمنستان:** اقتصاد ترکمنستان دولتی است و تنها بخش کوچکی از تولید و تجارت به بخش خصوصی اختصاص دارد. علاوه بر آن، اقتصاد این کشور، تک محصولی است، و گاز و پنبه مهم ترین تولیدات و صادرات آن کشور را تشکیل می دهد. وابستگی اقتصادی ترکمن ها به روس ها و نظام اقتصادی کمونیستی همچنان باقی است (شیرودی، ۱۳۹۰: ۱۲۴). ترکمنستان از نظر نفت نیز در ردیف کشورهای نفت خیز جهان به شمار می رود و سالانه حدود ۶ میلیون تن نفت استخراج می کند (تافته، ۱۳۹۴: ۱۵۶).

ترکمنستان معادن زیادی در اختیار دارد، علاوه بر آن در خلیج قره بغاز در دریای خزر این کشور انواع نمک های معدنی نظیر نمک خام و ... استخراج می کند. در این کشور از آب دریای خزر با استفاده از ایستگاه های آب شیرین کن، آب شیرین جهت مصرف در بخش های صنعتی و عمومی استحصال می گردد (احمدی پور، ۱۳۸۹: ۳۳). ترکمنستان صادرکننده برق است. بیش از ۵۵ درصد از برق صادراتی ترکمنستان را ج.ا.ایران دریافت می کند (تافته، ۱۳۹۴: ۱۵۹). مهم ترین بندر ترکمنستان، بندر «ترکمن باشی یا کراسنودسک» است که از لحاظ حمل و نقل دریایی دارای اهمیت ویژه ای است، این بندر ارتباط بین این جمهوری را با کشورهای ساحلی دریای خزر امکان پذیر

منطقه شمال شرق کشور

می‌سازد. بندر «حسن قلی» در جنوب غربی این کشور واقع شده و دارای اهمیت بازرگانی است. بنادر کوچک دیگری نظیر آلاجو، پریچال و یکدش نزدیک شبه جزیره چلکن وجود دارند که رونق چندانی ندارند.

● **کشور افغانستان:** مهم‌ترین کالاهای صادراتی افغانستان به ترتیب اولویت شامل محصولات کشاورزی (گندم، میوه، آجیل و...)، سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی، پنبه، صنایع دستی، نباتات طی، پشم، پوست و زغال سنگ است. اصلی‌ترین اقلام وارداتی به افغانستان عمدتاً شامل منسوجات، محصولات نفتی، ماشین‌آلات و دیگر کالاهای سرمایه‌ای، مواد ساختمانی و مواد غذایی است (صفوی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۶). نفت و گاز بخش قابل توجهی از ذخایر معدنی و زیرزمینی افغانستان را تشکیل می‌دهند، به طوری که تخمین زده می‌شود شمال این کشور بین هفت تا ده میلیون تن گاز و نفت به ارزش بیش از ۱/۵ میلیارد دلار را در خود جای داده و کل ذخایر گاز طبیعی افغانستان نیز به طور تقریبی از پنجاه میلیارد تا هفتاد تریلیون مترمکعب برآورده گردیده است (نوروزانی کوهستانی، ۱۳۹۳: ۱۶۷). بر اساس برنامه‌ای گسترده، دولت کابل طی سال‌های اخیر با حمایت آمریکا و ناتو طرح ساخت یا تجهیز فرودگاه‌های نظامی و غیرنظامی افغانستان را به‌عنوان بخشی از روند کمک به بخش حمل‌ونقل و ترانزیت این کشور کلید زده است. طبق برنامه اعلام شده، سه فرودگاه در شهرهای بزرگ افغانستان مطابق استانداردهای بین‌المللی تجهیز می‌گردند و بازسازی و نوسازی حداقل ۲۲ فرودگاه دیگر در سراسر این کشور نیز مدنظر قرار دارد (همان: ۱۷۳).

با وجود تمام دست‌آوردهایی که در بخش‌های کشاورزی، افزایش ساخت‌وساز، افزایش صادرات، جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی و افزایش عواید ملی و ... در طی یک دهه گذشته در افغانستان به دست آمده، می‌توان گفت اقتصاد این کشور در سال ۲۰۱۴ میلادی، در بخش توسعه‌ای همچنان محتاج کمک‌های خارجی هست (Garteustein – Ross et al. 2014: 28). به طوری که از کل بودجه افغانستان در سال ۱۳۹۴، مبلغ ۵/۳۱۱ میلیارد دلار یعنی حدود ۷۱ درصد بودجه از محل کمک‌های خارجی تأمین شده است، اما در بخش مخارج داخلی در حال حرکت به سوی خودکفایی نسبی است. با وجود این، افغانستان هنوز یکی از فقیرترین کشورهای جهان به شمار می‌رود، حدود ۴۰ درصد افغان‌ها بیکار هستند و حدود ۳۰ درصد آن‌ها زیر خط فقر زندگی می‌کنند (صفوی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۳). عواملی نظیر بی‌توجهی دولت به اشتغال‌زایی مؤثر،

توسعه ناکافی بخش کشاورزی، جذب نکردن سرمایه‌گذاری‌ها در بخش توسعه زیربنایی فرار سرمایه، فقدان پارک‌های صنعتی ویژه صنعتگران و تولیدکنندگان، پرداخت نکردن وام با شرایط آسان، فقدان قوانین شفاف طبق اصول نظام اقتصاد بازار، ضعف حکومت اداری و مالی، بوروکراسی، اصلاحات ضعیف در بخش اقتصاد، مصون نبودن سرمایه‌ها، فقدان نوآوری و مشکلات حمل‌ونقل و موجب رکود یا کاهش سرمایه‌گذاری در بخش‌هایی از اقتصاد افغانستان طی سال‌های اخیر شناخته شده‌اند (نوروزانی کوهستانی، ۱۳۹۳: ۱۳۹).

– موقعیت اقتصادی منطقه شمال شرق کشور از منظر عوامل چهارگانه قوت، ضعف، فرصت و تهدید: پس از بررسی و شناخت شرایط اقتصادی منطقه شمال‌شرق کشور با محوریت ظرفیت‌های اقتصادی (کشاورزی، صنعتی و خدماتی)، منابع طبیعی، انرژی و معادن زیرزمینی و شبکه‌های ارتباطی حمل‌ونقل و خطوط انتقال کالا و انرژی، در هرکدام از حوزه‌های جغرافیایی داخلی و خارجی منطقه مورد مطالعه، می‌توان موقعیت اقتصادی منطقه را با مدنظر قرار دادن ابعاد چهارگانه قوت، ضعف، فرصت و تهدید مورد تحلیل قرار داد.

منطقه شمال‌شرق کشور دچار مشکلات اقتصادی عدیده‌ای است که زندگی تعدادی زیادی از مردم منطقه را تحت تأثیر قرار داده است. این مشکلات از یک‌سو ناشی از شرایط کلی اقتصاد کشور مانند بالا بودن نرخ تورم و پایین بودن ارزش پولی ج.ا.ایران نسبت به کشورهای پیرامونی، و از سوی دیگر ناشی از مشکلات اقتصادی منطقه مانند ضعف در زیرساخت‌های سیاسی، اقتصادی و عمرانی برای توسعه منطقه، تعطیلی تعدادی از کارخانجات صنعتی در شهرهای منطقه، فعالیت‌های غیرقانونی تعدادی از مؤسسات مالی و اعتباری، تراکم پایین صنایع و مراکز صنعتی در منطقه شمال‌شرق (به‌جز مشهد و حومه) و کمبود سرمایه‌گذار خارجی در منطقه است. همچنین وجود بیکاری گسترده، افزایش جمعیت شهری و کاهش جمعیت روستایی، حاشیه‌نشینی گسترده در کلان‌شهرها و درآمد بالای قاچاق مواد مخدر در منطقه شمال‌شرق با توجه به بیکاری و فقر گسترده در حاشیه مرزهای ج.ا.ایران در این منطقه، همگی باعث پایین آمدن کیفیت زندگی، سطح معیشت و رفاه مردم شده و نارضایتی‌های اجتماعی را گسترش داده است.

از سوی دیگر وجود ظرفیت‌های بالای اقتصادی در منطقه می‌تواند نویدبخش امکان توسعه بنیان‌های اقتصادی منطقه و کاهش مشکلات اقتصادی مردم باشد. یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های قابل اتکاء منطقه شمال‌شرق کشور جهت تقویت قدرت اقتصادی منطقه و هم‌گرایی بیشتر

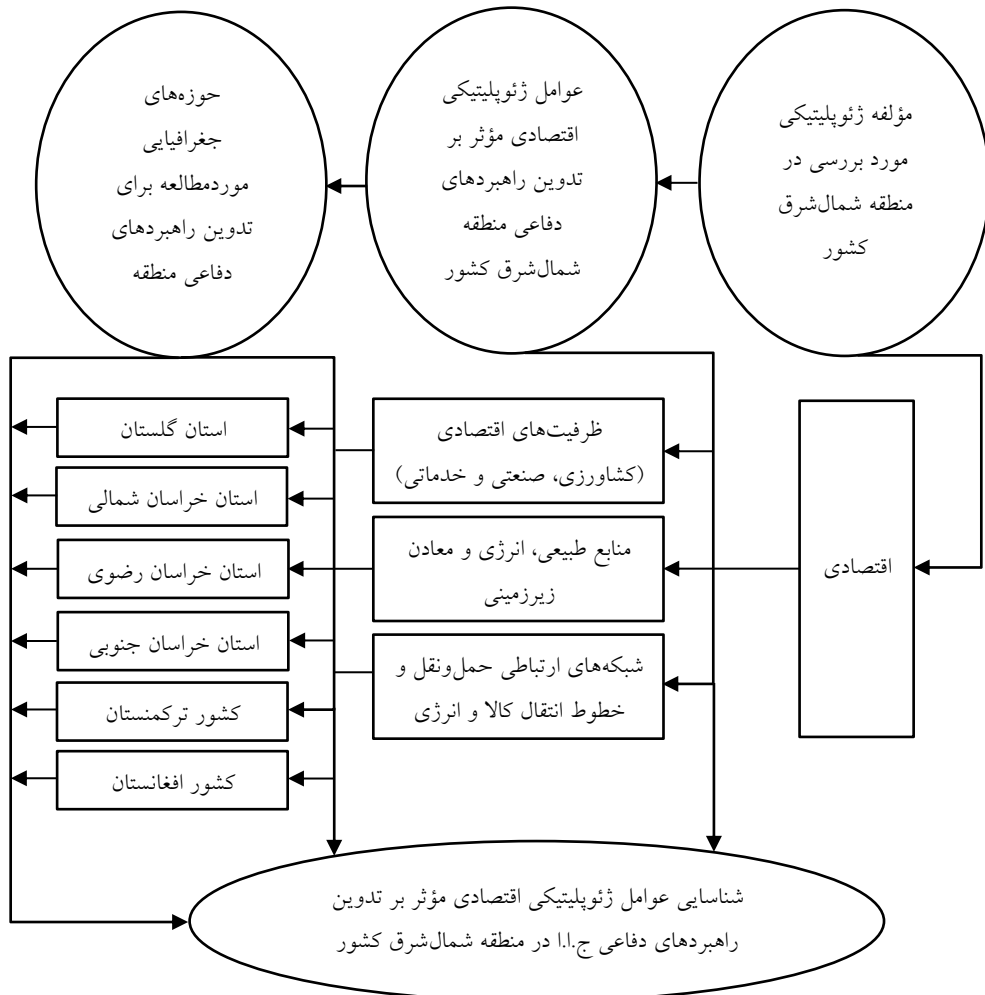
منطقه شمال شرق کشور

ج.ا.ایران با کشورهای افغانستان و ترکمنستان، ظرفیت ترانزیتی منطقه است. کشورهای افغانستان و ترکمنستان محاط در خشکی هستند و ج.ا.ایران تنها راه ارتباطی این کشورها به آب‌های بین‌المللی است. از سوی دیگر ظرفیت‌های خط ریلی امیرآباد - ترکمنستان - قزاقستان، راه آهن سراسری شمال شرق به سواحل جنوب، جاده آسفالته عشق‌آباد - باج‌گیران، خط جدید کشتیرانی در مسیر بندر ترکمن ج.ا.ایران در استان گلستان و بندر ترکمن‌باشی و بندر بکتاش ترکمنستان به‌منظور انتقال کالاها و همچنین قرار گرفتن منطقه شمال شرق کشور در مسیر جاده ابریشم و اتصال آن به افغانستان، همگی از جمله قابلیت‌ها و مزیت‌های ژئوپلیتیکی اقتصادی قابل اتکاء منطقه شمال شرق کشور از منظر ترانزیت کالا برای کشورهای افغانستان و ترکمنستان است.

از دیگر قابلیت‌های اقتصادی منطقه می‌توان به وجود مرقد مطهر حضرت ثامن الحجج (علیه‌السلام) در مشهد مقدس و ظرفیت جذب زائران از شهرها و کشورهای مختلف به شهر مشهد، وجود زمینه‌های سرمایه‌گذاری مشترک با کشورهای همسایه، وجود بستر مناسب جهت صادرات منابع معدنی (مس، گرانیت و ...) و محصولات کشاورزی (نظیر زعفران، زرشک و عناب در خراسان و پنبه در گلستان)، انرژی‌های خورشیدی و بادی به کشورهای همسایه افغانستان و ترکمنستان، وجود منابع مشترک نفت و گاز (به‌ویژه منطقه گازی سرخس) و امکان ایفای نقش پر رنگ‌تر در فرآیند بازسازی کشور افغانستان، اشاره کرد (تقوی اصل، ۱۳۷۹: ۱۰۲؛ سنایی، ۱۳۸۶: ۳۹۲؛ حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۱۹). لذا با تکیه بر قابلیت‌های فراوان اقتصادی منطقه، از طریق گسترش روابط اقتصادی و مبادلات تجاری با کشورهای همسایه می‌توان قدمی جدی در راستای بازسازی زیرساخت‌ها، درآمدزایی و تقویت قدرت اقتصادی منطقه برداشت.

چارچوب نظری

با استناد به مطالعات کتابخانه‌ای در حوزه تحقیق و با بهره‌گیری از نظر خبرگان و متخصصان امور ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک در منطقه شمال شرق کشور، چارچوب نظری پژوهش حاضر تدوین گردید که در شکل شماره ۱ به تصویر کشیده می‌شود.

شکل ۱: چارچوب نظری

مدل مفهومی تحقیق

در راستای رسیدن به اهداف پژوهش، پس از انجام مطالعات نظری، بررسی اسناد و مدارک و محیط‌شناسی حوزه شمال شرق کشور و نیز مشاوره و مصاحبه با تعدادی از صاحب‌نظران خیره مرتبط با موضوع و اخذ نظرات آنان و بازدید میدانی صورت گرفته، درک درست و کامل تری از عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی منطقه شمال شرق کشور حاصل شد و در نهایت مدل مفهومی تحقیق حاضر، شامل ۲۷ عامل ژئوپلیتیک اقتصادی که می‌توانند بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار باشند، در قالب کلان عوامل چهارگانه (قوت، ضعف، فرصت و تهدید) برابر شکل شماره ۲ ترسیم شده است.

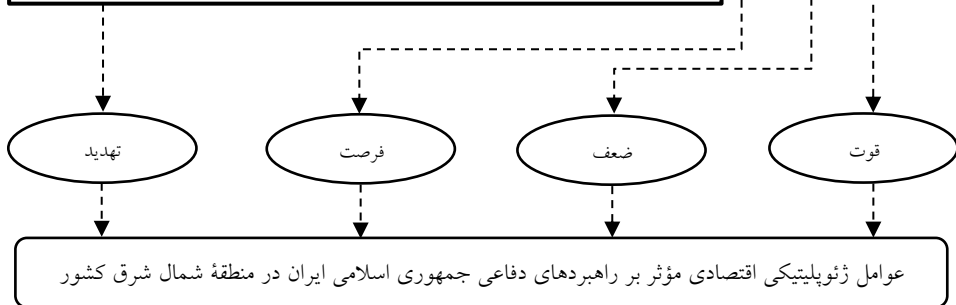
منطقه شمال شرق کشور

۱. راه‌آهن سراسری شمال‌شرق به سواحل جنوب (متصل‌کننده آسیای مرکزی به خلیج فارس، چین و اروپا)
۲. احداث خط ریلی امیرآباد - ترکمنستان - قزاقستان
۳. ورود زائران از شهرها و کشورهای مختلف به شهر مشهد و فواید اقتصادی و فرهنگی ناشی از آن
۴. وجود منابع گازی در منطقه سرخس ایران
۵. دسترسی بخش اعظمی از منطقه شمال‌شرق به راه‌های ریلی
۶. خط جدید کشتیرانی در مسیر بندر ترکمن ج.ا.ا در استان گلستان و بندر ترکمن‌باشی و بندر بکتاش ترکمنستان به منظور انتقال کالاها
۷. کاشت محصولاتی که منطقه در تولید آن‌ها مزیت نسبی دارد (نظیر زعفران، زرشک و عناب در خراسان و پنبه در گلستان)
۸. جاده آسفالت‌شده عشق‌آباد - باج‌گیران
۹. ظرفیت بالای منطقه شمال‌شرق در استفاده از انرژی‌های خورشیدی و بادی
۱۰. وجود معادن سنگ فیروزه در نیشابور و مس و گرانیت در استان خراسان جنوبی

۱. پایین بودن ارزش بولی ج.ا.ا نسبت به کشورهای پیرامونی و سواستفاده اجتماعی - فرهنگی اتباع خارجی از آن در شهر مشهد مقدس
۲. درآمد بالای قاچاق مواد مخدر در منطقه شمال‌شرق با توجه به بیکاری و فقر گسترده در حاشیه مرزهای ج.ا.ا در این منطقه
۳. تعطیلی تعداد عمده‌ای از کارخانجات صنعتی در کلان‌شهرهای منطقه
۴. تراکم پایین صنایع و مراکز صنعتی در منطقه شمال‌شرق (به‌جز مشهد و حومه)
۵. سطح پایین زیرساخت‌های مناسب کشاورزی و صنعتی در منطقه شمال‌شرق خصوصاً حاشیه مرزها
۶. بالا بودن نرخ تورم و ارز در کشور
۷. کمبود سرمایه‌گذار خارجی در منطقه
۸. ضعف در زیرساخت‌های سیاسی، اقتصادی و عمرانی برای توسعه منطقه

۱. وجود منابع مشترک نفت و گاز ایران با ترکمنستان در دریای خزر
۲. وابستگی اقتصاد ترکمنستان به گاز
۳. وجود ذخایر قابل توجه نفت در ولایات قندوز، هرات و پکتیا و همچنین ذخایر گاز در ولایات شیرخان و هلمند و صدور آن از طریق ایران

۱. وابستگی کشور افغانستان به کمک‌های خارجی برای توسعه اقتصادی
۲. تلاش روسیه برای جلوگیری از احداث خط لوله انتقال گاز ترکمنستان از طریق ایران
۳. توسعه ناکافی بخش کشاورزی و زیربنایی افغانستان به‌ویژه در پیرامون مرزهای شمال‌شرق کشور
۴. ورود رقبای جدید (چین و کشورهای اروپایی) به بازار افغانستان
۵. رفتار بی‌ثبات ترکمنستان با ایران در بعضی از مقاطع با هدایت و تحریک قدرت‌های فرا منطقه‌ای (مانند قطع گاز در سال ۱۳۸۶)
۶. ورود ۵۵ درصد از برق صادراتی ترکمنستان به ایران

شکل ۲: مدل مفهومی

تعاریف عملیاتی مفاهیم پژوهش

- **منطقه شمال شرق کشور:** قلمرو منطقه شمال شرق جمهوری اسلامی ایران شامل استان‌های خراسان رضوی، شمالی و جنوبی و همچنین بخش کوهستانی استان گلستان و نوار مرزی مشترک با کشورهای افغانستان و ترکمنستان می‌باشد.

- **عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی:** در این تحقیق منظور از عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی به‌عنوان متغیر مستقل پژوهش، هر عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی است که در ارتباط با جغرافیا، قدرت و سیاست مورد استفاده قرار گیرد.

- **تدوین راهبرد دفاعی:** در این تحقیق منظور از تدوین راهبرد دفاعی به‌عنوان متغیر وابسته پژوهش، به‌کارگیری تمامی عوامل مؤلفه‌های قدرت ملی و ژئوپلیتیکی که توان تأثیرگذاری بر اقتصاد کشور در منطقه شمال شرق را دارند، می‌باشد.

- **عوامل قوت‌زای ژئوپلیتیکی اقتصادی:** در این تحقیق منظور از عوامل قوت‌زای ژئوپلیتیکی اقتصادی، ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در حوزه داخلی منطقه شمال شرق کشور است که از جنس عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی بوده و به‌کارگیری درست آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی کشور در منطقه شمال شرق می‌شود.

- **عوامل ضعف‌ساز ژئوپلیتیکی اقتصادی:** در پژوهش حاضر عوامل ضعف‌ساز ژئوپلیتیکی اقتصادی به ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های موجود در حوزه داخلی منطقه شمال شرق کشور اطلاق می‌شود که از جنس عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی بوده و باعث کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی کشور در منطقه شمال شرق می‌شوند.

- **بسترهای فرصت‌آفرین ژئوپلیتیکی اقتصادی:** در این پژوهش منظور از عوامل فرصت‌آفرین ژئوپلیتیکی اقتصادی، ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در حوزه خارجی منطقه شمال شرق کشور (کشورهای ترکمنستان و افغانستان) است که از جنس عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی بوده، بطوریکه استفاده صحیح و به‌موقع از آن‌ها موجب تسهیل و تسریع در دستیابی به اهداف دفاعی کشور در منطقه شمال شرق می‌شود.

- **بسترهای تهدیدزای ژئوپلیتیکی اقتصادی:** در تحقیق حاضر عوامل تهدیدزای ژئوپلیتیکی اقتصادی به ویژگی‌ها، ملاحظات و واقعیت‌های بالقوه در حوزه خارجی منطقه شمال شرق کشور (کشورهای

منطقه شمال شرق کشور

ترکمنستان و افغانستان) اتلاق می‌گردد که از جنس عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی بوده و ماهیتاً می‌توانند موجب کندی یا ممانعت از دستیابی به اهداف دفاعی کشور در منطقه شمال شرق شوند.

روش‌شناسی تحقیق

پروژه‌ی حاضر از لحاظ نوع تحقیق در زمره‌ی تحقیقات کاربردی - توسعه‌ای دسته‌بندی می‌گردد. روش تحقیق این پژوهش از لحاظ شیوه نگارش و پرداختن به مسئله تحقیق، توصیفی - تحلیلی با رویکرد کمی است. جامعه آماری این پژوهش مشتمل بر خبرگان لشکری و کشوری و صاحب‌نظران در حوزه جغرافیای سیاسی، به‌ویژه ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی در سطح نیروهای مسلح و منطقه شمال شرق کشور است.

به دلیل ماهیت تحقیق و با توجه به تخصصی بودن موضوع پژوهش و محدودیت صاحب‌نظران، خبرگان و فعالان در حوزه شمال شرق کشور در سطح نیروهای مسلح و دستگاه‌های کشوری و دانشگاهی، حجم جامعه آماری (برابر آمارهای اعلام‌شده از سوی ارگان‌ها و سازمان‌های مرتبط)، تعداد ۶۰ نفر برآورد گردیده است. با توجه به این‌که در این پژوهش حجم جامعه آماری کمتر از یک‌صد (۱۰۰) برآورد گردیده است، بنابراین همین تعداد به‌صورت تمام شمار به‌عنوان نمونه آماری تحقیق در نظر گرفته می‌شوند.

گردآوری اطلاعات در این تحقیق با استفاده از روش‌های مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی و از طریق ابزار پرسشنامه صورت پذیرفته است. در تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار اس پی اساس^۱ و از روش‌های آماری توصیفی از قبیل جداول فراوانی، محاسبه میانگین و نسبت‌ها استفاده‌شده است و درنهایت با استفاده از آزمون مقدار خی دو، تعیین سطح معناداری، عمده‌ترین عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در منطقه شمال شرق کشور به همراه نقش چهارگانه آن‌ها، احصاء شده است.

چگونگی تهیه پرسشنامه و روایی و پایایی آن:

- تهیه پرسش‌نامه: در این پژوهش، بعد از شناسایی عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی اقتصادی حوزه شمال شرق کشور مرتبط با مسائل دفاعی، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی، ۴۳ گویه متناسب شناسایی گردید. سپس با بهره‌گیری از مصاحبه‌ی حضوری، اخذ نظر صاحب‌نظران و تأیید خبرگان، به تقلیل و اصلاح گویه‌ها پرداخته و پرسشنامه‌ی مقدماتی پژوهش شامل ۲۷ گویه

متناسب با عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی حوزه شمال شرق کشور تدوین و تنظیم گردید. در این پرسشنامه از پاسخ‌دهندگان خواسته می‌شد که نظر خود را درباره عوامل ژئوپلیتیکی مندرج در پرسش‌نامه با انتخاب یکی از گزینه‌های پنج‌گانه که بر اساس مقیاس پنج‌گزینه‌ای طیف لیکرت [(۱) خیلی کم، (۲) کم، (۳) متوسط، (۴) زیاد و (۵) خیلی زیاد] بیان نمایند.

- **روایی پرسشنامه:** در مرحله بعد، به منظور سنجش روایی و پایایی ابزار تحقیق، بررسی مقدمات و رفع اشکالات احتمالی، پرسشنامه تهیه‌شده بین پانزده نفر از جامعه نمونه پژوهش توزیع و پیش‌آزمون گردید. روایی پرسشنامه از جنبه روایی محتوا، دو روش کیفی و کمی در نظر گرفته شد. در بررسی کیفی محتوا باید بیان کرد که چندین سال حضور محقق به‌عنوان مسئول مستقیم حوزه‌ی مورد مطالعه (منطقه شمال شرق کشور) و مشاهده‌ی میدانی مستقیم محیط تحقیق، شناخت و درک مناسبی از شرایط ژئوپلیتیکی منطقه را برای وی به همراه داشته است. محقق همچنین اقدام به مصاحبه با مسئولین ذیربط و افراد متخصص و خبره که از تسلط و اشراف کافی نسبت به حوزه شمال شرق کشور برخوردار بوده‌اند، جهت جمع‌آوری اطلاعات مرتبط با موضوع پژوهش نموده است. لذا، نظر به تخصصی بودن موضوع تحقیق و محدودیت وجود افراد صاحب‌نظر و خبره مرتبط با موضوع و حوزه‌ی مورد مطالعه در سطح نیروهای مسلح، دستگاه‌های کشوری و مراکز دانشگاهی و نیز تمام شمار بودن جامعه‌ی آماری و طراحی و توزیع سؤالات پرسش‌نامه بر اساس مشورت و اجماع نظرات افراد صاحب‌نظر و خبره مرتبط با موضوع تحقیق، می‌توان با درصد اطمینان بالایی نتیجه‌گیری نمود که ابزار سنجش و گردآوری اطلاعات این پژوهش به نحو مطلوب و قابل قبولی، اطلاعات علمی مورد نیاز این تحقیق را جمع‌آوری نموده است و از روایی بالایی برخوردار می‌باشد. همچنین، در تحقیق حاضر برای بررسی روایی محتوایی به شکل کمی، از ضریب نسبی روایی محتوا (CVR)^۱ استفاده شده است. بر اساس تعداد متخصصینی که سؤالات پرسشنامه را مورد ارزیابی قرار داده‌اند، حداقل مقدار CVR قابل قبول، بزرگ‌تر یا برابر ۰/۷ در نظر گرفته شد. با توجه به محاسبات انجام‌گرفته ضریب لاوشه، تمامی سؤالات پرسشنامه (۲۷ گویه) دارای ضریب لاوشه بالاتر از ۰/۷ بودند که نشان‌دهنده روایی سؤالات پرسشنامه بود.

- **پایایی پرسشنامه:** در این تحقیق برای محاسبه پایایی، از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. با توجه به اینکه مقدار ضریب آلفای کرونباخ به دست آمده در این تحقیق مقدار بسیار خوب ۰/۹۷

1- Content Validity Ratio (CVR)

منطقه شمال شرق کشور

است و بیشتر از ۰/۶ (بر اساس نظر حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۸۳). می‌باشد، پرسشنامه پژوهش از قابلیت اطمینان و پایایی لازم برخوردار است.

پس از اعمال اصلاحات پرسشنامه مقدماتی (با توجه به خروجی پیش‌آزمون)، پرسشنامه اصلی تحقیق تهیه و تدوین گردید و با مراجعه به جامعه آماری تحقیق، مرکب از صاحب‌نظران و خبرگان مرتبط با مسائل دفاعی - امنیتی و آشنا به حوزه شمال شرق در سطح نیروهای مسلح و دستگاه‌های کشوری و مراکز دانشگاهی، نسبت به اخذ نظرات آنان، ارزیابی و اهمیت‌سنجی عوامل ژئوپلیتیکی در حوزه مورد مطالعه تحقیق اقدام گردید.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

همان‌گونه که ذکر شد سؤال اول تحقیق بدینگونه تبیین گردید که «مهم‌ترین عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور کدامند؟».

در راستای پاسخ به سؤال اول تحقیق، از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و روش‌های میدانی، بهره‌گیری از مصاحبه‌ی حضوری و اخذ نظر صاحب‌نظران و تأیید خبرگان، نهایتاً ۲۷ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در منطقه شمال شرق کشور احصاء گردید. سپس برای تعیین اولویت و رتبه‌بندی عوامل احصاء شده، از روش آماری آزمون رتبه‌بندی فریدمن استفاده شد. نتایج حاصل از آزمون فریدمن جهت اولویت‌بندی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱: رتبه‌بندی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در منطقه شمال شرق کشور

رتبه	شماره عامل	عامل ژئوپلیتیک اقتصادی	نمره
۱	Ec1	راه‌آهن سراسری شمال شرق به سواحل جنوب (متصل‌کننده آسیای مرکزی به خلیج فارس، چین و اروپا)	۲۱/۱۲
۲	Ec2	احداث خط ریلی امیرآباد - ترکمنستان - قزاقستان	۱۷/۷۹
۳	Ec3	وابستگی کشور افغانستان به کمک‌های خارجی برای توسعه اقتصادی	۱۷/۷۹
۴	Ec10	تلاش روسیه برای جلوگیری از احداث خط لوله انتقال گاز ترکمنستان از طریق ایران	۱۶/۱۷
۵	Ec12	وجود منابع مشترک نفت و گاز ایران با ترکمنستان در دریای خزر	۱۶/۶۹
۶	Ec18	ورود زائران از شهرها و کشورهای مختلف به شهر مشهد و فواید اقتصادی و فرهنگی ناشی از آن	۱۶/۵۵

رتبه	شماره عامل	عامل ژئوپلیتیک اقتصادی	نمره
۷	Ec7	وابستگی اقتصاد ترکمنستان به گاز	۱۶/۵۴
۸	Ec4	توسعه ناکافی بخش کشاورزی و زیربنایی افغانستان به ویژه در پیرامون مرزهای شمال شرق کشور	۱۶/۳۵
۹	Ec19	دسترسی بخش اعظمی از منطقه شمال شرق به راه های ریلی	۱۶/۲۹
۱۰	Ec15	وجود منابع گازی در منطقه سرخس ایران	۱۵/۹۳
۱۱	Ec8	ورود رقبای جدید (چین و کشورهای اروپایی) به بازار افغانستان	۱۶/۰۲
۱۲	Ec9	رفتار بی ثبات ترکمنستان با ایران در بعضی از مقاطع با هدایت و تحریک قدرت های فرا منطقه ای (مانند قطع گاز در سال ۱۳۸۶)	۱۴/۴۸
۱۳	Ec11	ورود ۵۵ درصد از برق صادراتی ترکمنستان به ایران	۱۴/۳۶
۱۴	Ec22	پایین بودن ارزش پولی ج.ا. نسبت به کشورهای پیرامونی و سوء استفاده اجتماعی - فرهنگی اتباع خارجی از آن در شهر مشهد مقدس	۱۴/۳۲
۱۵	Ec5	خط جدید کشتیرانی در مسیر بندر ترکمن ج.ا. در استان گلستان و بندر ترکمنی اشی و بندر بکتاش ترکمنستان به منظور انتقال کالاها	۱۴/۲۰
۱۶	Ec6	جاده آسفالتی عشق آباد - باج گیران	۱۴/۰۹
۱۷	Ec16	کاشت محصولاتی که منطقه در تولید آن ها مزیت نسبی دارد (نظیر زعفران، زرشک و عناب در خراسان و پنبه در گلستان)	۱۳/۹۴
۱۸	Ec23	درآمد بالای قاچاق مواد مخدر در منطقه شمال شرق با توجه به بیکاری و فقر گسترده در حاشیه مرزهای ج.ا. در این منطقه	۱۳/۷۲
۱۹	Ec21	تعطیلی تعداد عمده ای از کارخانه ها صنعتی در کلان شهرهای منطقه	۱۳/۱۲
۲۰	Ec14	ظرفیت بالای منطقه شمال شرق در استفاده از انرژی های خورشیدی و بادی	۱۲/۶۹
۲۱	Ec20	تراکم پایین صنایع و مراکز صنعتی در منطقه شمال شرق (به جز مشهد و حومه)	۱۲/۴۹
۲۲	Ec24	سطح پایین زیرساخت های مناسب کشاورزی و صنعتی در منطقه شمال شرق خصوصاً حاشیه مرزها	۱۲/۱۸
۲۳	Ec27	بالا بودن نرخ تورم و ارز در کشور	۱۱/۹۷
۲۴	Ec13	وجود ذخایر قابل توجه نفت در ولایات قندوز، هرات و پکتیا و همچنین ذخایر گاز در ولایات شبرغان و هلمند و صدور آن از طریق ایران	۱۱/۷۵
۲۵	Ec25	کمبود سرمایه گذار خارجی در منطقه	۱۱/۰۳
۲۶	Ec17	وجود معادن سنگ فیروزه در نیشابور و مس و گرانیت در استان خراسان جنوبی	۱۰/۵۲
۲۷	Ec26	ضعف در زیرساخت های سیاسی، اقتصادی و عمرانی برای توسعه منطقه	۱۰/۱۱

Ec: Abb of Economic Factor (عامل اقتصادی)

منطقه شمال شرق کشور

پس از تعیین و اولویت‌بندی عوامل ژئوپلیتیک اقتصادی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در منطقه شمال شرق کشور، در این بخش به تحلیل سؤال دوم پژوهش پرداخته می‌شود. سؤال دوم تحقیق بدین گونه مطرح گردید که «مهم‌ترین عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور کدامند؟». لذا به منظور بررسی نقطه نظر پاسخ‌دهندگان در مورد ماهیت هر گویه از منظر قوت، ضعف، فرصت و یا تهدید بودن و ارزیابی سطح معناداری اختلاف نظر پاسخ‌دهندگان در مورد ماهیت هر گویه از آزمون خی‌دو استفاده می‌کنیم. آزمون خی‌دو این امر را می‌سنجد که آیا الگوی مشاهده‌شده‌ی رویدادها به‌طور معناداری با آنچه به‌صورت تصادفی انتظار داریم متفاوت است یا خیر. سپس، پس از تعیین ماهیت قوت، ضعف، فرصت و یا تهدید بودن عوامل ژئوپلیتیکی اقتصادی پژوهش، از طریق آمار توصیفی و به‌طور مشخص از طریق میانگین عوامل به رتبه‌بندی عوامل می‌پردازیم.

جدول ۲ نقاط قوت و ضعف برای هر یک از عوامل داخلی و نتایج آزمون خی‌دو این عوامل را در سطح اطمینان ۰/۹۵ و همچنین اولویت‌بندی عوامل قوت و ضعف را بر اساس میانگین آن‌ها به همراه انحراف معیار، به تصویر می‌کشد. لازم به ذکر است که برای عواملی که تمامی پاسخ‌دهندگان آن را به‌عنوان قوت یا ضعف تعیین کرده‌اند آزمون خی‌دو انجام نمی‌گیرد. همچنین برای عواملی که سطح معناداری تفاوت بین ماهیت قوت یا ضعف بودن آن معنادار نباشد، ماهیتی که بیش از ۵۰ درصد نظر پاسخ‌دهندگان را کسب کرده باشد به‌عنوان ماهیت گویه انتخاب می‌گردد.

جدول ۲: آزمون خی‌دو عوامل داخلی (نقاط قوت و ضعف)

رتبه	شماره عامل	عامل ژئوپلیتیک اقتصادی	مقدار خی دو	سطح معناداری	انحراف معیار	میانگین
عوامل قوت						
۱	Ec1	راه‌آهن سرسری شمال شرق به سواحل جنوب (متصل‌کننده آسیای مرکزی به خلیج فارس، چین و اروپا)	۴۶/۶۲	۰/۰۰	۰/۷۱	۴/۳۷
۲	Ec2	احداث خط ریلی امیرآباد - ترکمنستان - قزاقستان	۳۶/۷۵	۰/۰۰	۰/۷۷	۴/۰۸
۳	Ec18	ورود زائران از شهرها و کشورهای مختلف به شهر مشهد و فواید اقتصادی و فرهنگی ناشی از آن	۲۷/۷۷	۰/۰۰	۰/۷۶	۳/۹۷
۴	Ec15	وجود منابع گازی در منطقه سرخس ایران	۳۲/۴۴	۰/۰۰	۰/۷۳	۳/۹۳
۵	Ec19	دسترسی بخش اعظمی از منطقه شمال شرق به راه‌های ریلی	۲/۷۷	۰/۰۹۶	۰/۷۵	۳/۹۰
۶	Ec5	خط جدید کشتیرانی در مسیر بندر ترکمن ج.ا.ایران در استان گلستان و بندر ترکمن‌باشی و بندر بکتاش ترکمنستان به‌منظور انتقال کالاها	۳۵/۳۷	۰/۰۰	۰/۸۹	۳/۷۷

ادامه جدول ۲: آزمون خی دو عوامل داخلی (نقاط قوت و ضعف) ادامه						
۳/۷۳	۰/۷۸	---	---	کاشت محصولات که منطقه در تولید آن‌ها مزیت نسبی دارد (نظیر زعفران، زرشک و عناب در خراسان و پنبه در گلستان)	Ec16	۷
۳/۷۲	۰/۸۷	۰/۰۰	۲۵	جاده آسفالت عشق‌آباد - باج‌گیران	Ec6	۸
۳/۶۲	۰/۷۶	---	---	ظرفیت بالای منطقه شمال‌شرق در استفاده از انرژی‌های خورشیدی و بادی	Ec14	۹
۳/۳۷	۰/۹۷	---	---	وجود معادن سنگ فیروزه در نیشابور و مس و گرانیت در استان خراسان جنوبی	Ec17	۱۰
عوامل ضعف						
۳/۷۵	۰/۸۲	۰/۰۰	۲۹/۸۸	پایین بودن ارزش پولی ج.ا.ا نسبت به کشورهای پیرامونی و سوءاستفاده اجتماعی - فرهنگی اتباع خارجی از آن در شهر مشهد مقدس	Ec22	۱
۳/۷۲	۰/۸۳	---	---	درآمد بالای قاچاق مواد مخدر در منطقه شمال‌شرق با توجه به بیکاری و فقر گسترده در حاشیه مرزهای ج.ا.ا در این منطقه	Ec23	۲
۳/۶۵	۰/۷۳	۰/۰۰	۳۶/۷۵	تعطیلی تعداد عمده‌ای از کارخانجات صنعتی در کلان‌شهرهای منطقه	Ec21	۳
۳/۵۷	۰/۷۷	۰/۰۰	۳۷/۲۳	تراکم پایین صنایع و مراکز صنعتی در منطقه شمال‌شرق (به‌جز مشهد و حومه)	Ec20	۴
۳/۵۵	۰/۷۰	---	---	سطح پایین زیرساخت‌های مناسب کشاورزی و صنعتی در منطقه شمال‌شرق خصوصاً حاشیه مرزها	Ec24	۵
۳/۵۳	۰/۷۹	---	---	بالا بودن نرخ تورم و ارز در کشور	Ec27	۶
۳/۴۷	۰/۷۲	---	---	کمبود سرمایه‌گذار خارجی در منطقه	Ec25	۷
۳/۳۸	۰/۶۷	---	---	ضعف در زیرساخت‌های سیاسی، اقتصادی و عمرانی برای توسعه منطقه	Ec26	۸

Ec: Abb of Economic Factor (عامل اقتصادی)

همان‌گونه که جدول ۲ نشان می‌دهد از ۱۸ عامل داخلی اقتصادی تحقیق، بر اساس آزمون خی دو در یک عامل (عامل Ec19 با سطح معناداری ۰/۰۹۶) تفاوت سطح معناداری (کوچک‌تر یا مساوی ۰/۰۵) بین ماهیت گویه‌ها از منظر قوت و یا ضعف بودن وجود ندارد. در نتیجه برای این عامل، ماهیتی انتخاب گردید که بیش از ۵۰ درصد نظر پاسخ‌دهندگان را کسب کرده بود (ماهیت قوت). نتایج حاصل از جدول ۲ مؤید این مطلب است که براساس نظر پاسخ‌دهندگان از تعداد ۱۸ عامل داخلی اقتصادی تحقیق، ۱۰ عامل ماهیت قوت و ۸ عامل ماهیت ضعف دارند. همان‌گونه که جدول ۲ نشان می‌دهد، مقدار انحراف معیار تمامی ۱۰ عامل قوت قابل قبول می‌باشد. از بین عوامل قوت احصاء شده، بالاترین مقدار میانگین (۴/۳۷) بر اساس نظر پاسخ‌دهندگان به عامل Ec1 (راه‌آهن سراسری شمال شرق به سواحل جنوب (متصل‌کننده آسیای مرکزی به

منطقه شمال شرق کشور

خلیج فارس، چین و اروپا)) اختصاص گرفته است. در مجموع، تمامی عوامل قوت احصاء شده به جز عامل Ec17 (وجود معادن سنگ فیروزه در نیشابور و مس و گرانبه در استان خراسان جنوبی) با میانگین ۳/۳۷، نمره میانگین بالاتر از ۳/۵ به دست آورده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت بالای عوامل اقتصادی قوت احصاء شده بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور بر اساس نظر خبرگان امر است.

همچنین همان‌گونه که جدول ۲ نشان می‌دهد، مقدار انحراف معیار تمامی ۸ عامل ضعف اقتصادی قابل قبول می‌باشد. از بین عوامل ضعف احصاء شده، بالاترین مقدار میانگین (۳/۷۵) بر اساس نظر پاسخ‌دهندگان به عامل Ec22 (پایین بودن ارزش پولی ج.ا.ا نسبت به کشورهای پیرامونی و سوءاستفاده اجتماعی - فرهنگی اتباع خارجی از آن در شهر مشهد مقدس) اختصاص یافته است. در مجموع، تمامی عوامل ضعف احصاء شده به جز عوامل Ec25 (کمبود سرمایه‌گذار خارجی در منطقه) با میانگین ۳/۴۷ است و عامل Ec26 (ضعف در زیرساخت‌های سیاسی، اقتصادی و عمرانی برای توسعه منطقه) با میانگین ۳/۳۸، نمره میانگین بالاتر از ۳/۵ به دست آورده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت بالای عوامل ضعف اقتصادی احصاء شده بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور بر اساس نظر خبرگان امر است.

جدول ۳ بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا برای هر یک از عوامل خارجی و نتایج آزمون‌های دو این عوامل را در سطح اطمینان ۰/۹۵ و همچنین اولویت‌بندی عوامل فرصت و تهدید را بر اساس میانگین آن‌ها به همراه انحراف معیار، به تصویر می‌کشد.

جدول ۳: آزمون‌های دو عوامل خارجی (بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا)

رتبه	شماره عامل	عامل ژئوپلیتیک اقتصادی	مقدار خی دو	سطح معناداری	انحراف معیار	میانگین
عوامل فرصت						
۱	Ec1 2	وجود منابع مشترک نفت و گاز ایران با ترکمنستان در دریای خزر	۵/۹۰	۰/۰۱	۰/۶۶	۳/۹۷
۲	Ec7	وابستگی اقتصاد ترکمنستان به گاز	۸/۳۲	۰/۰۰	۰/۶۱	۳/۹۳
۳	Ec1 3	وجود ذخایر قابل توجه نفت در ولایات قندوز، هرات و پکتیا و همچنین ذخایر گاز در ولایات شبرغان و هلمند و صدور آن از طریق ایران	۳/۳۸	۰/۰۷	۰/۹۱	۳/۴۵

ادامه جدول ۳: آزمون خنی دو عوامل خارجی (بسترهای فرصت‌آفرین و تهدیدزا)

عوامل تهدید						
۴/۰۰	۰/۷۸	۰/۷۴	۰/۰۷	وابستگی کشور افغانستان به کمک‌های خارجی برای توسعه اقتصادی	Ec 3	۱
۳/۹۸	۰/۶۵	۰/۰۰	۵۰/۲۸	تلاش روسیه برای جلوگیری از احداث خط لوله انتقال گاز ترکمنستان از طریق ایران	Ec 10	۲
۳/۹۳	۰/۶۶	۰/۷۵	۰/۰۹	توسعه ناکافی بخش کشاورزی و زیربنایی افغانستان به‌ویژه در پیرامون مرزهای شمال‌شرق کشور	Ec 4	۳
۳/۸۲	۰/۷۲	۰/۰۰	۴۵/۶۳	ورود رقبای جدید (چین و کشورهای اروپایی) به بازار افغانستان	Ec 8	۴
۳/۷۷	۰/۷۹	۰/۰۰	۴۶/۶۲	رفتار بی‌ثبات ترکمنستان با ایران در بعضی از مقاطع با هدایت و تحریک قدرت‌های فرامنطقه‌ای (مانند قطع گاز در سال ۱۳۸۶)	Ec 9	۵
۳/۷۵	۰/۶۸	۰/۰۰	۳۱/۳۹	ورود ۵۵ درصد از برق صادراتی ترکمنستان به ایران	Ec 11	۶

Ec: Abb of Economic Factor (عامل اقتصادی)

همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد از ۹ عامل خارجی تحقیق، بر اساس آزمون خنی دو در سه عامل تفاوت سطح معناداری (کوچک‌تر یا مساوی ۰/۰۵) بین ماهیت گویه‌ها از منظر فرصت و یا تهدید بودن وجود ندارد: عامل Ec13 با سطح معناداری ۰/۰۷، عامل Ec3 با سطح معناداری ۰/۷۴ و عامل Ec5 با سطح معناداری ۰/۷۵. در نتیجه برای این سه عامل، ماهیتی انتخاب گردید که بیش از ۵۰ درصد نظر پاسخ‌دهندگان را کسب کرده بود. نتایج حاصل از جدول ۳ مؤید این مطلب است که بر اساس نظر پاسخ‌دهندگان از تعداد ۹ عامل خارجی تحقیق، ۳ عامل ماهیت فرصت و ۶ عامل ماهیت تهدید دارند. همچنین، همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد، مقدار انحراف معیار هر سه عامل فرصت قابل قبول می‌باشد. از بین عوامل فرصت احصاء شده، بالاترین مقدار میانگین (۳/۹۷) بر اساس نظر پاسخ‌دهندگان به عامل Ec12 (وجود منابع مشترک نفت و گاز ایران با ترکمنستان در دریای خزر)، اختصاص یافته است. در بین عوامل فرصت احصاء شده، تنها عامل Ec13 (وجود ذخایر قابل توجه نفت در ولایات قندوز، هرات و پکتیا و همچنین ذخایر گاز در ولایات شبرغان و هلمند و صدور آن از طریق ایران) با میانگین ۳/۴۵، نمره میانگین کمتر از ۳/۵ به دست آورده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت بالای عوامل فرصت اقتصادی احصاء شده بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور بر اساس نظر خبرگان امر است.

منطقه شمال شرق کشور

همچنین، همان‌گونه که جدول ۳ نشان می‌دهد، مقدار انحراف معیار تمامی ۶ عامل تهدید اقتصادی قابل قبول می‌باشد. از بین عوامل تهدید احصاء شده، بالاترین مقدار میانگین (۶/۰۰) بر اساس نظر پاسخ‌دهندگان به عامل EC3 (وابستگی کشور افغانستان به کمک‌های خارجی برای توسعه اقتصادی) اختصاص یافته است. در مجموع، تمامی عوامل تهدید اقتصادی احصاء شده نمره میانگین بالاتر از ۳/۵ به دست آورده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت بالای عوامل تهدید اقتصادی احصاء شده بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور بر اساس نظر خبرگان امر است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد**الف- نتیجه‌گیری:**

- در این تحقیق تلاش گردید تا برای دو سؤال مطرح شده پژوهش پاسخ مناسبی ارائه گردد.
- سؤال اول تحقیق: مهم‌ترین عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور کدامند؟
- با استناد به نظر خبرگان و صاحب‌نظران در حوزه‌های ژئوپلیتیک و استراتژیک منطقه شمال شرق کشور، در نهایت ۲۷ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی احصاء گردیده و در نهایت اولویت‌بندی گردیدند (به شرح جدول ۱).
- سؤال دوم تحقیق: مهم‌ترین عوامل قوت، ضعف، فرصت و تهدید اقتصادی مرتبط با راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه شمال شرق کشور کدامند؟
- در پاسخ به سؤال دوم تحقیق ۲۷ عامل ژئوپلیتیکی اقتصادی احصاء شده در قالب چهارگانه قوت، ضعف، فرصت و تهدید (۱۰ عامل قوت، ۸ عامل ضعف، ۳ عامل فرصت و ۶ عامل تهدید) طبقه‌بندی و سپس بر مبنای میزان اهمیت در هر یک از عوامل چهارگانه رتبه‌بندی گردیدند (به شرح جدول ۳).

ب- پیشنهادها:

۱. در دنیای امروز عامل اقتصاد را می‌توان به‌عنوان عامل زیربنایی و سرنوشت‌ساز برای سایر عوامل قدرت در نظر گرفت. منطقه شمال شرق کشور دچار مشکلات اقتصادی عدیده‌ای از جنبه ضعف در زیرساخت‌های مالی، کشاورزی، صنعتی، عمرانی و بازرگانی است. اما وجود ظرفیت‌های بالای اقتصادی در منطقه اعم از وجود زمینه‌های سرمایه‌گذاری مشترک با کشورهای همسایه، وجود بستر مناسب جهت صادرات منابع معدنی (مس، گرانتیت و ...) و محصولات کشاورزی، انرژی‌های خورشیدی و بادی به کشورهای همسایه افغانستان و ترکمنستان، وجود منابع مشترک نفت و گاز (به‌ویژه منطقه گازی سرخس) و امکان ایفای نقش پررنگ‌تر در فرآیند بازسازی کشور افغانستان، می‌تواند نویدبخش امکان توسعه روابط

اقتصادی با کشورهای هم‌مرز منطقه شمال‌شرق کشور باشد. لذا پیشنهاد می‌شود با تکیه بر قابلیت‌های فراوان اقتصادی منطقه، از طریق گسترش روابط اقتصادی و مبادلات تجاری با کشورهای همسایه مانند ایجاد کارخانجات مشترک مرزی، استخراج از معادن با منابع مشترک، توسعه خط‌های ریلی مشترک، ایجاد طرح‌های اشتغال ساکنین مرزی، ایجاد توسعه و تجهیز پایانه‌های مرزی و ... از درگیر شدن ساکنین مرزی به حرفه‌های ضد اقتصادی کشور از جمله قاچاق کالا، انسان و مواد مخدر جلوگیری کرده و قدمی جدی در راستای بازسازی زیرساخت‌ها و تقویت قدرت اقتصادی منطقه برداشت.

۲. مشارکت و همکاری دو کشور ایران و ترکمنستان در توسعه منابع مرزی و ایجاد تأسیسات زیربنایی برای تولیدات منابع انرژی، نفت و گاز، ایجاد پالایشگاه، ایجاد کارخانه‌های تبدیل فرآورده‌های نفتی، ایجاد زیرساخت‌های انتقال و صادرات گاز و ... با کمک سرمایه‌گذاران خارجی و داخلی در مناطق مرزی به‌ویژه منطقه سرخس باهدف تقویت بنیه اقتصادی منطقه شمال‌شرق کشور، گسترش یابد.

۳. یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های قابل اتکا منطقه شمال‌شرق کشور جهت تقویت قدرت اقتصادی منطقه، ظرفیت ترانزیتی منطقه است. کشورهای افغانستان و ترکمنستان محاط در خشکی هستند و ج.ا.ا تنها راه ارتباطی این کشورها به آب‌های بین‌المللی است. از سوی دیگر ظرفیت‌های خط ریلی امیرآباد - ترکمنستان - قزاقستان، راه‌آهن سراسری شمال‌شرق به سواحل جنوب و همچنین قرار گرفتن منطقه شمال‌شرق کشور در مسیر جاده ابریشم و اتصال آن به افغانستان، همگی از جمله قابلیت‌ها و مزیت‌های ژئوپلیتیکی قابل اتکا منطقه شمال‌شرق کشور از منظر ترانزیت کالا برای کشورهای افغانستان و ترکمنستان است، که می‌توان با استفاده از این قابلیت‌ها در جهت درآمدزایی و تقویت قدرت اقتصادی منطقه قدم برداشت.

۴. منطقه شمال‌شرق کشور دارای قابلیت‌های پرشماری است. مهم‌ترین و اصلی‌ترین پتانسیل موجود در منطقه، وجود مرقد مطهر حضرت ثامن‌الحجج^(علیه‌السلام) در مشهد مقدس است که همواره موجب ورود زائران از شهرها و کشورهای مختلف به شهر مشهد و ایجاد فواید بسیار اقتصادی برای منطقه شمال‌شرق کشور گردیده است. از دیگر قابلیت‌های منطقه شمال‌شرق کشور نسبت به کشورهای همسایه می‌توان به کیفیت بالاتر آموزش عالی، گسترش سطح فناوری و کیفیت بالاتر بهداشت و رفاه نسبت به کشورهای همسایه اشاره کرد. بر مدیران و مسئولان منطقه شمال‌شرق کشور واجب است که این قابلیت‌ها و جذابیت‌های منطقه‌ای را بیش‌ازپیش مورد توجه قرار داده و تلاشی مضاعف جهت تبدیل این مزیت‌های بالقوه به قابلیت‌های بالفعل داشته باشند. استفاده بهینه از قابلیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی شهر مقدس مشهد به‌عنوان پایتخت معنوی جهان اسلام و همچنین ظرفیت‌های موجود آموزشی، فناوری و بهداشتی موجود منطقه نسبت به کشورهای همسایه می‌تواند منجر به تقویت همگرایی قومی و مذهبی، بنیه علمی و فرهنگی و ارتقاء قدرت اقتصادی مردم منطقه شمال‌شرق کشور شود.

فهرست منابع

الف- منابع فارسی

- قرآن کریم، (۱۳۸۸)، ترجمه آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، قم، انتشارات جمهوری.
- امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، بیانات قابل دسترسی در سایت معظم‌له، www.khamenie.ir.
- آیزنشتات، مایکل، (۲۰۱۱)، "فرهنگ راهبردی جمهوری اسلامی ایران"، مفاهیم عملیاتی و سیاست، مطالعات شرق میانه، آمریکا، دانشگاه، سپاه تفنگداران دریایی.
- افشردی، محمدحسین، بوالحسنی، خسرو، (۱۳۹۳)، "تهدیدهای ژئوپلیتیکی مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در قبال ترکیه"، مطالعات دفاعی و استراتژیک، شماره ۵۵، صص ۶۲-۴۳.
- استان‌شناسی خراسان جنوبی، (۱۳۹۴)، "سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش"، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- استان‌شناسی خراسان شمالی، (۱۳۹۵)، "سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش"، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- استان‌شناسی گلستان، (۱۳۹۴)، "سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش"، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- بیک بیلندی، علی‌اصغر، (۱۳۹۵)، رساله دکتری، "تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران"، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع.
- تافته، گودرز، (۱۳۹۴)، "تبیین تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی ترکمنستان بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران"، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع.
- تقوی اصل، عطا، (۱۳۷۹)، "ژئوپلیتیک جدید ایران: از قزاقستان تا گرجستان، تهران"، وزارت امور خارجه.
- حافظ نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵)، "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک"، مشهد: انتشارات پاپلی.
- حافظ نیا، محمدرضا، رشید، غلامعلی، پرهیزگار، اکبر، افشردی، محمدحسین، (۱۳۸۶)، "علاقه ژئوپلیتیک ایران در آسیای مرکزی و فرصت‌های پیش رو"، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال سوم، شماره سوم، ۸۰-۱۲۲.
- رهنما، محمدرحیم، توانگر، معصومه، (۱۳۸۹)، "نقش شهرهای مرزی در فرآیند جهانی‌شدن و توسعه منطقه‌ای ایران مطالعه موردی شهرهای مرزی استان خراسان رضوی"، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره ۳، ۱۵۲-۱۸۵.

- سنایی، مهدی، (۱۳۸۶)، "همکاری منطقه‌ای در آسیای مرکزی و نقش ایران"، مجموعه مقالات چهاردهمین همایش بین‌المللی آسیای مرکزی و قفقاز، سازمان همکاری شانگهای: فرصت‌های پیش رو، تهران، مرکز چاپ و نشر وزارت امور خارجه.
- صفوی، سید یحیی و جلالی نسب، عبدالله، (۱۳۹۵)، "جغرافیای امنیتی مرز ایران و افغانستان و پیامدهای امنیتی آن بر جمهوری اسلامی ایران"، تهران، مرکز آموزشی و پژوهشی شهید سپهد صیاد شیرازی.
- گروه مطالعاتی امنیت، (۱۳۸۷) "نهی‌دات قدرت ملی شاخص‌ها و ابعاد" تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، (۱۳۹۵)، "خراسان جنوبی در یک نگاه".
- مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، (۱۳۹۵)، "خراسان رضوی در یک نگاه".
- مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، (۱۳۹۵)، "خراسان شمالی در یک نگاه".
- نوروبانی کوهستانی، شهرام، (۱۳۹۳)، "نقش عوامل ژئوپلیتیک افغانستان در تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران"، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع.

ب- منابع انگلیسی:

- Garteustein – Ross, D., Trombly, D., and Borr, N. (2014). *Role in Afghanistan*. FDD Press.

ج- سایت‌ها:

- www.scipost.com